Cs. Nagy Ibolya

Sütő András fekete rózsái

Tennénk bizonyos lexikális kiegészítést ahhoz a képhez, amelyet egy új magyar műalkotás, a *Saul fia* című film alapján újabban igen sokan megismerhettek, s a híres-hírhedt német kifejezés, a Sonderkommando értelmezéséhez. Különleges egységet jelent, amely a nácik eufemisztikus nyelvén az ugyancsak eufemisztikus végső megoldás technikai lebonyolítóit jelenti. A Sonderkommando kijelölt s szigorú rendszer alapján időről időre „frissített" tagjai a deportáltakat a teherautókból a táborba, onnan az öltözőkbe terelték; feladatuk volt, hogy ott levetkőztessék őket, rájuk zárják az eufemisztikusan zuhanyzónak nevezett helyiség ajtaját, a ruhákból kiszedjék az értékes tárgyakat, hiánytalanul beszolgáltassák azokat, majd a gázkamrákból kihúzzák a hullákat, az égetőkemencékbe tolják őket, takarítsanak, végül a megfelelő helyre lapátolják az emberi hamut. Auschwitzban 1944-ben sonderkommandós lázadás tört ki (másutt is voltak lázadás-kisérletek), az egyik krematóriumot a rabok félig le is rombolták. A lázadás előzményeként: a deportált zsidó nők hónapokon át puskaport csempésztek az auschwitzi komplexum egy lőszergyárából a férfi és női ellenállási szervezkedés tagjainak. Az őrök állandó megfigyelése alatt mindig csak kis mennyiségű puskaport vittek magukkal ruhadarabokba vagy papírba csomagolva, majd továbbadták azokat, végül a Sonderkommando lázadásra készülő tagjaihoz kerültek. Amikor a tábori ellenállás tagjai figyelmeztették a sonderkommandósokat, hogy 1944. október 7-én megölik őket, hiszen pár hetente minden kommandóst meg kellett semmisíteni, s helyükre új csapatot kiállítani, a sonderesek támadást indítottak az SS-ek és a kápók ellen két gépfegyverrel, puskákkal, baltákkal, késekkel és gránátokkal. 12 SS-őr megsérült, 3 meghalt. Az egyik meggyilkolt SS-t, illetve egy főkápót élve a krematórium kemencéjébe vetették. Néhány sonderesnek sikerült rövid időre megszöknie a táborból, ám hamarosan kivétel nélkül elfogták őket. Bizonyos, hogy a *Saul fia* alkotói felhasználták ezeket a többnyire angol eredetű adatokat, legalábbis azok jó részét, a filmhez.

Cs. Nagy Ibolya (1946) Debrecenben élő irodalomtörténész. A Debreceni Egyetemi Kiadó volt vezetője. Utóbbi kötete: *Farkas Árpád* (2015).

Sütő András drámája a mű egyik szerkezeti, dramaturgiai csomópontján ezt az auschwitzi lázadást jeleníti meg: azonban *Az álomkommandó* mégsem e reménytelen és kilátástalan, habár valóságos, történetileg igazolt akciót helyezi a mű szimbólumhordozó, centrikus pontjába. Hanem egy abszurd fikciót, egy irracionális képzeleti játékot, az álomvásárt, az apa és a lágerorvos csereakcióját, a rettegő apa felajánlását a barbárul cinikus, ikerkutató orvos, dr. Mengele ígéretéért: ha rendszeresen szállítja az ikergyermekei álmait, cserébe az orvos meghagyja az életüket. A sonderlázadás tehát csak mellékszál a műben, színpadi megjelenítéséhez Sütő főképp egy magyar dokumentumkötetet használt föl, ezt a dráma jegyzeteiben jelzi is: „A jelenet megrendezéséhez dr. Nyiszli Miklós *Orvos voltam Auschwitzban* című könyve a következő támpontokat nyújtja: »A jelet a kitörésre az I. krematóriumból adják kézi villanylámpával a II.-nak, az továbbítja a III.-nak, az pedig a IV.-nek… Körülbelül húsz percig dolgozunk így csendben, amikor iszonyú robbanás reszketteti meg a levegőt. Utána sűrű géppisztolyropogás… A harmadik krema óriási, vörös cserepes teteje a gerendaszerkezettel együtt kinyílik, óriási tűzcsóva és fekete füst száll a magasba… a boncterem ajtaja előtt géppisztoly kattog… Szirénák riasztó búgása hallatszik Auschwitz I. és Auschwitz II. felől… Nyolc-tíz teherautó érkezését figyelem az ablakon keresztül… fél zászlóaljnyi SS-katona ugrik le róluk, s fejlődik rajvonalba a drótkerítés előtt… A sonderkommando hatalmába kerítette az I. krematóriumot, az ablakokból lő, és dobálja a kézigránátokat a kapu előtt felvonuló SS-rajvonalra… Több SS-katonát látok sebesülten vagy holtan összeesni… Elővezetnek negyven-ötven betanított vérebet… Hatalmas hurrá kiáltás rázza meg az épületet, és a kommandó a krematórium épületének hátsó ajtóin kitört. Közben állandóan tüzel az őrlánc vonalán álló SS-ekre, s az előre átvágott drótkerítésen keresztül a Visztula kanyarja felé veszi menekülése útját. Ekként tűzharc keletkezik az SS és a menekülők között… a fegyverropogásba beleszólnak az őrtornyok nehéz gépfegyverei… Talán tíz percig sem tartott, és elcsendesedett minden… Egy tízes SS-csoport a boncterembe hatolt. Reánk tartott fegyverrel közrefogtak bennünket… az udvarra kísértek, ahol arccal a földre parancsoltak… Fekszünk mozdulatlanul, puskaaggyal ütlegelnek, sűrű szitkok között csizmájukkal rugdalják fejünket, hátunkat… Érzem a vér melegét, amint fejemen, arcomon végigcsurog…«"

A drámabeli rövid jelenet egyfelől csupán arra való, hogy a végre minden orvosi hazugságra ráébredő, gyermekeit vesztett apa lehetőséget kapjon az orvos lelövésére, azaz: választási lehetőséget kapjon az írótól, hogy öljön ő is, hogy halálért halállal fizessen, egy ráadásul minden mindegy helyzetben, saját közeli halála biztos tudatában. Vagy, másik erkölcsi opcióként, kiderüljön, kiderülhessen, hogy az apa számára ez az út, ez a szemet szemért, fogat fogért bosszúaktus még a halál előtti, utolsó stációban sem képzelhető el, ez a cselekvést megakadályozó erkölcsi gát az ő számára áthághatatlan.

S ezzel összefüggésben a jelenet, az el nem sült pisztoly, a lágerben sikertelenül végződő akció, a dráma második epikai szintjén, a lágertörténet voltakép-

peni színpadi próbájában, a mű másik dramaturgiai és etikai csomópontján azt a gátlástalanul erkölcstelen tételt, a mindenkori diktatúrák morális szabadosságát, aljas hatalmi fensőbbségtudatát szimbolizálja, amellyel a szerző bizonyíthatja: a diktatúrák az álmainkat, jelképi erejükben tehát a legbensőbb valónkat, a lelkünket, a titkainkat, vagyis a belső szabadság feltételeit jobban áhítják még a megszerezhető és elpusztítható testnél is. Ennek cselekményi közege a színházbeli kisebbségi magyar és többségi román szereplők közötti konfliktussorozat, a konkrétumon túli jelentés pedig: a nemzeti kisebbség folyamatos létküzdelme a közösség nyelvi, kulturális jogaiért, a harc az egyéni és közösségi szabadságjogok semmibevétele ellen. A *Saul fia* egy halálgyár tényértékű történeti eseteiből, holttestek tömegei között mozogva építi fel az ember önbecsülésének morzsáiért küzdő, egyáltalán: az ember megnevezésért küszködő, azért abszurd cselekedetre is képes sonderkommandós főszereplő temetésvízióját. Sütő egy virtuális, abszurd helyzetből bontja vissza a mindenkori diktatúrák nagyon is profán, racionális taktikáját és stratégiáját: az önmaga bensőjét kiszolgáltató, önbecsülését vesztett ember már könnyű prédája a hatalmi erőszaknak. A lélek megkaparintása után már gyerekjáték a test megtöretése.

A dráma két cselekményszintje így, ebben a gondolatkörben ér össze.

A Sütő András életművét mélyebben nem búvárlók számára az 1986-ban született, 1987-ben megjelent *Az álomkommandó* című dráma lehetne az Auschwitzot látogatóként megjárt íróember alkotáslélektani-esztétikai próbája: művészetté párolhatja-e a valóság borzalmait a képzelet? Lehetne a XX. századi történelem gyilkos-tragikus eseményét az utólagos tapasztalás egyszeri sokkjának megrendültségével műalkotássá mesélő író szakmai kísérlete: visszaadhatja-e a művészet a valóságot, vagy a való égi mása, tehát az irodalom s korlátozott hatásfokú eszköze, a szó, elégtelen ehhez a feladathoz. S a dráma, mint közlésforma, a színpadi megjelenítés szükségképpeni gátjaival tetézve, csak erősíti ezt a lehetetlenségérzetet: hiszen a néző és a színpad találkozásában nem lehetnek az életet mellbevágó naturalizmussal, hűen utánzó, de ebben a társas viszonyban elviselhetetlen szcenikai-dramaturgiai-verbális mozzanatok.

A kérdés nyomasztó súlyosságát mutatják azok a prózai szövegek is, amelyeket Sütő András a darab bevezetőjeként vagy a bemutatók műsorfüzeteibe szánt eligazító jegyzetekként írt. „Olyan ember számára – meditál például a gyulai ősbemutatóhoz kötődő jegyzetben –, akit sohasem deportáltak, és csak turistaként fordult meg Auschwitzban: honnan a mersz e dráma megírásához? Elegendő-e hozzá emlékirat-búvárlás és empátia? Segíthet-e a képzelet, mely az emberi lét iszonyataiban ugyancsak megmártózott gazdáját mindig képes a mások bőrében is meghordozni?" Az írói képzelet, írja Sütő, ha igazán írói, a „lényegére szűrt valóság". De Auschwitz túl van a „képzelet határán", mondja. Az a „Halál-Antarktisz jégbe dermedt végtelensége". Rémségei „négymillió halott szempárba" fagytak. Auschwitz „fekete hómező", „sarki éjszaka".

Vajon „kilátástalan tévelygés-e" szólni próbálni róla?

Az író gondja esztétikai és morális együtt.

Előbbire a kész mű választ adhat, vallja, utóbbi kinek-kinek személyes gondja. A darabbéli láger Manója, azaz Hoffmann Juliusz színész, a bemutatandó dráma drámabeli írója, amidőn a játék idősíkjai egymásba csúsznak, s összekeverednek a szerepek, s egymásba folynak a színpadi játék és az elbeszélt másik valóságsík helyzetei, lágerlakói szerepéből kibeszélve az adornói gondolatot folytatja: „Auschwitz után nincs versírás. Auschwitz után drámát sem írni kell: hanem megakadályozni. Elhárítani… Üvölteni a törvénytelenség haláltánca ellen, följelentve minden pillanatban a följelentőket." Mert, vallja az író, múlt, jelen és jövendő „hármas dimenziójának szorításában", „emlékbe vonult népirtásról" szólni „önámítás", hiszen a történelem új s újabb ordas eszmékkel mutatja magát: a róluk való csönd is bűn. „Az élők kötelessége beszélni." S ha csak drámában tud, hát, mégis, abban.

Másrészt azonban *Az álomkommandót* vizsgálva láthatjuk, hogy valójában mégsem csupán az az egyetlen nagy utazás, a borzalom helyszínével történt egyszeri, turisztikai találkozás megrendítő élménye e mű születésének kiváltó oka, hogy Sütő András fekete rózsája egész csokornyi. Hogy az író életművében milyen régen s milyen lélekfölkavaró mélységben él az ember ellen ember által elkövetett iszonyat rémséges és változatos bőségének gondja, közelebbről az erdélyi holokauszt gondja is: alább ezt megpróbáljuk az életmű más műveivel is igazolni.

De maradva előbb a drámánál.

Sikaszói magányában írja Sütő a művet, a hegyi ház némaságában. 1986. augusztus 8-án fejezi be több átírást követően a drámát, szeptember 4-én a végsőnek gondolt javítását: erről a *Heródes napjai* című naplókötet bejegyzései árulkodnak. (Az első színpadi bemutató, a gyulai előadás tapasztalatai nyomán majd azért több helyütt is módosít a szövegen.) Október 23-án bővebb feljegyzésben szól arról, hogy: „Az álomkommandó című drámámhoz rövid utószót írok. Auschwitzról, a holocaustról általában a régiek után rengeteg új könyvet olvastam el, s így újólag is tapasztalhattam, hogy a téma minálunk, tehát Romániában már Gheorghiu-Dej diktátorsága idején anatéma alá esett. A tiltás elsősorban az itteni zsidóirtás történetére érvényes napjainkig. A mulasztást, amit mások elkövettek, magam nem tudom pótolni. Ez történészek feladata – ha akad majd hozzá történész. Ha valakinek sikerül megtörnie a hazugság hatalmát, a cinikus történelemhamisítás tobzódását, minek következményeként az a látszat keletkezett, hogy Antonescu Romániája a zsidóság mentsvára volt. Holott Matatias Carp, a Romániai Zsidó Közösségek Föderációjának hajdani főtitkára Cartea neagră – Fekete könyv című dokumentumgyűjteményében többek közt ezt írja: »Románia zsidó lakosságából, amely 1940-ben mintegy 760 000 lelket számlált, 400 000 embert öltek meg. Ebből mintegy 265 000 áldozat a román kormány felelősségét terheli, a többiért – az észak-erdélyi lakosokért – a magyar kormányt terheli a felelősség.« A Holocaust Romániában című könyv szerzője – álnevén Maghiar – a fentiekhez hozzáteszi: »…A Carp könyvében közölt számhoz hozzá kell adni azt a legalább 100 000 főnyi zsidó áldozatot, aki nem

román, hanem szovjet állampolgár volt, és akit a Transznisztriának nevezett területeken, vagyis a Nyeszteren túli, román katonai adminisztráció alá került területeken végeztek ki a román szervek.«

Megdöbbentő, hogy Carp könyvét, amely Bukarestben jelent meg 1946-ban, suba alatt indexre tették, sőt a külföldi könyvtárakból is eltüntették. A romániai zsidóság képviselete pedig mintha tudomásul vette volna, hogy Romániában valóban jelentéktelen volt a zsidóüldözés. A legfőbb Gonosz megtestesítője Magyarország volt és maradt a román propagandában. Az Észak-Erdélyből elhurcolt zsidókat Ceauşescu nacionalista »történészei« hol zsidó, hol román mártíroknak minősítik a folyamatos magyarellenes uszításban."

Az író a naplójában másról is beszél: „Kész a dráma. Kezdődik hát a komédiája. Míg színpadra jut, az ifjú szerző beleőszül, az öregből aggastyán lesz, párt- és állami szamarakkal vitázva reszketőssé háborodik. Föltéve, hogy jó ez a dráma. Mert ha fércmű, ha szocialista-realista, amilyent maga az államelnök követelt az íróktól legutóbb is, midőn a kukoricavetés sűrűségét ugyancsak megszabta; ha tehát úgy hazudik a valóságról, hogy neki lehet támaszkodni; ha emberi fájdalom helyett állatian boldog hősöket ábrázol, és ilyenformán az államvallássá tébolyult román nemzeti dicsőség korteseként butítja nézőit: nyert ügye van. A hivatal heurékával fogadja. Mármost: hogy milyen ez az én drámám, szerzőként meg nem mondhatom. Csak abban vagyok bizonyos, hogy olvastán az illetékesek újból hümmögetni fognak, kiguvadt szemmel a nyakukat fogják tekergetni. »Meglátjuk, mit szólnak odafönt.« Az odafönt pedig azt jelenti, hogy az engedélyezés végett fölterjesztett színdarabokat nyakkendős kultúrböllérek teszik-veszik, nyálazzák hónapokon, sőt éveken át, berezelten figyelvén a kettesnek hívott kabinet irányába: vajon, reggelre kelve Elena asszonynak mifajta újabb nézetei támadtak az irodalomról.

Néhány héttel később.

Egyetlen magyar irodalmi folyóiratunk, az Igaz Szó a közlést nem vállalja. A helyi színház illetékesei így vélekednek: ők műsorra tűznék, de Bukarest nem engedélyezi. Ezt sem. Korábban az Advent a Hargitán, Kalandozások Ihajcsuhajdiában című munkáimat sem engedélyezte. Hasonló választ kapok a kolozsvári és sepsiszentgyörgyi magyar színháztól is. Mondják, hogy közben valaki a drámát máris följelentette. Mert, ugye, nemcsak embereket lehet följelenteni. Mint hírlik, szolgálatos besúgóink egyike arra figyelmeztette a pártközpontot, hogy színdarabom személyében támadja a köztársaság elnökét.

Sorsa tehát meg van pecsételve. Mármint a drámáé.

Egyetlen útja marad: a járhatatlan. Azazhogy: a törvénytelen. Ugyanis cenzúrázatlan kézirat külföldre juttatása törvényileg tiltott. A belügyi tiszt, aki szellemi életünk – halálunk – politikai »tisztaságára« felügyel, már ki tudja, hányadszor figyelmeztet a szigorú paragrafusra. »Elvtársak, ne játsszunk a törvénynyel!« Nem játszunk. Megvetjük."

A törvénytelen út: kijuttatni a darabot Magyarországra. 86 decemberében még felcsillan – a naplóbejegyzés szerint – egy miskolci ősbemutató lehetősége,

ez csöndben elenyészik. A művet azután 1987 júniusában közli a debreceni *Alföld*. Sütő még május 8-án írja a naplójában: „A drámát senki sem vállalja, de mindenki előadná, színpadra vinné, ha lehetne. Vannak persze, akik máris riasztották a párt bukaresti cerberusait: »Ellenséges szellemű munka!« Bizonyos, hogy dührohamot kapnak majd, mikor a debreceni Alföldben megjelenik. Szerencsére átcsempészték már a határon." S a korábbi, január 22-ei bejegyzés, a próbálkozások dokumentumai, egyik a másik után: „*Az álomkommandó* című drámámat, amelynek egyik cselekményvonulata Auschwitzban zajlik, V. szerkesztő ezekkel a szavakkal adta vissza nekem: »Munkád művészi szempontból gyengébb, mint előző drámáid bármelyike.« A zsidóság üldözése, szenvedése véleménye szerint »nem az én világom«,ezért a munka nem is hiteles. Végül ezt mondta: »Nem értem! Ésszel föl nem foghatom, miként keveredtél egy ilyen pajeszos társaságba!« Éltető Jóska azzal vigasztal, hogy drámám »nem rossz«. Annak, hogy az Auschwitz-témát magam is egy munkával szaporítsam, ő sem látta volna értelmét. Ám ez a munka nemcsak a múltról, hanem napjainkról szól, mondja. A történelmi háttérnek máig ránk vetülő árnyékterében. Valójában ez volt a célom. A többi majd eldől."

Februárban újabb kísérlet, újabb kudarc: „*Február 3.* D. A. rendező riadtan, de fölháborodottan is mondja, hogy közös ismerősünk följelentett mindkettőnket. Engem azért, hogy megírtam *Az álomkommandó* című drámámat, amely »támadás az államelnök ellen«, őt pedig azért, hogy a drámát előadásra javasolta az illetékes megyei hatóságoknál. A följelentésben – mondja – ilyenek szerepelnek: ideológiai tévelygés, negativizmus, ellenséges érzület a párttal szemben, a pártfőtitkár személyének gyalázása. Ez aztán a siker! Lennie kell valaminek abban a drámában, ha ilyen indulatokat vált ki a janicsárokból."

A cenzúrázatlan kézirat tehát a romániai jogértelmezés szerint törvénytelen, Magyarországon pedig kaotikus, sunyi politikai elvárásokkal kikövezett, ám végkifejletében mégis az írói akaratnak megfelelő útra indul, s köt ki Debrecenben. Idézzünk néhány mondatot a lap akkori főszerkesztője, Juhász Béla visszaemlékezéséből: „1987-ben történetesen (Sütő András) *Az álomkommandó* című drámájának a közlésére készültünk. A kézirat járt a *Kortár*snál is, örültünk, hogy – nem tudjuk, miért – nem ragaszkodtak hozzá. Így mi kaptuk meg a közlés jogát. A júniusi számban terveztük megjelentetését, ehhez április végén nyomdába kellett adnunk a kéziratot. Április közepe táján azonban váratlan fejlemény akarta keresztezni szándékunkat. Felhívott a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának egyik beosztott munkatársa, és közölte: a Sütő-dráma kéziratát nem küldhetjük nyomdába, nem az *Alföld*ben fog megjelenni, hanem a *Tiszatáj*ban. Hosszú beszélgetés követte a drámára vonatkozó és stílszerűen drámainak nevezhető közlést. A beszélgetés lényege, sűrítve: Sütő András rendelkezett így? – Nem. – De tud róla? – Főszerkesztő elvtárs ne ezzel törődjön. Értse meg, hogy a legmagasabb szinten hozták ezt a döntést. – Ha egy mű tartalmát súlyosan kifogásolhatónak minősítik, ezt tudtunkra adhatják. Itt azonban a közölhetőség kérdése fel sem merül. Az, hogy egy mű melyik lapban jelenjen meg, kizárólag

a szerző és szerkesztő megegyezésére tartozik. A közlésről csak akkor mondunk le, ha az író kívánja ezt. Senki más nem illetékes efféle döntésben. – (Meglehetősen elképesztő viszontválasz.) De hát nem érti főszerkesztő elvtárs, hogy a kérdést eldöntötték? – Értem, de nem fogadom el. A kéziratot holnap küldjük nyomdába. Ha onnan netán valaki elvinné, számoljon a botránnyal.

A győzködő telefonok ismétlődtek. De, hogy biztosítsuk magunkat, felhívtuk Sütő Andrást. Ő nem is tudott az akcióról. Megerősítette, hogy semmiképpen sem változtatja meg a közlésre vonatkozó ígéretét. Később gyanút fogott, megsejtette, hogy miről lehet szó. Itt közben helyi felügyeleti szervünk, a megyei pártbizottság megkapta a feladatot, hogy intézkedjen a „»felső döntés« érvényesítése érdekében; a pártbizottság továbbadta a kényes feladatot a tanácsnak; a megyei tanács kulturális elnökhelyettese és a helyi lapkiadó igazgatója meghívott az ügy megbeszélésére, »lerendezésére«. Amikor azonban erre a szerkesztőségből elindultam, már kezemben volt Sütő András távirata: »*Az álomkommandó* kizárólagos közlési joga az *Alföld*et illeti. Távirati választ várok – Sütő András.« Ennek alapján nem »lerendezés«, hanem elrendezés következett. Tárgyaló partnereim maguk is szinte megkönnyebbülve vették tudomásul az egyértelművé vált helyzetet, vállalták, hogy továbbítják: a kézirat nem vihető el az *Alföld*től. Az ún. »kézi irányítás« egyszeri kudarca! Meg is jelent a dráma a júniusi számunkban." (A kézirat útja, folyóirattól folyóiratig, kanyargósabb és sötétebb volt az imént röviden vázoltnál, erről Ablonczy László értekezik bővebben.)

A törvénytelen út korántsem volt tehát sima diadalmenet, itthon is a szocializmus malmai őröltek, az apparát itt is apparátként tette a dolgát, a fönt, a legfelsőbb szint itt is hasonló koreográfia szerint muzsikált, az író és a főszerkesztő idézte beszélgetés a magas politikai elvtársakkal tartalmában nevetséges módon szinte azonos: de persze a tiltás szándéka itt nem általános érvényű volt, csupán az újjászervezett *Tiszatáj*at óhajtotta előnyben részesíteni a folyvást renitenskedő *Alföld*del szemben. S bizonyos: itt sem a holokauszttéma birizgálta leginkább az illetékesek éberségét, inkább a második drámarétegnek a diktatúrák továbbéléséről és virulenciájáról mesélő jelen idejűsége: meg az az illetéktelenek kezébe került s véletlenül elsülő, darabbéli kellékpisztoly.

Júniusi följegyzés Sütő naplójában: „Megjelent nyomtatásban új drámám, amelyet itthon sehol nem engedélyeztek: *Az álomkommandó*. Magánszorgalmú kutyáink újból följelentenek majd a Központi Bizottságnál. Isten neki! Én ezt a munkámat is útnak eresztettem. Könyvesboltokban vásárolható már *Advent a Hargitán* című könyvem is. Várom a román Szerzői Jogvédő Iroda következő támadó lépését. Ki látott még olyan jogvédő irodát, amelynek fő feladata a szerző Elemi Jogainak tagadása, sőt ha lehet, az engedetlen drámaíró bezáratása!"

A mű végül színpadot keresve a gyulai Várszínházba került, Sík Ferenc rendezői figyelme alá (1987. július 19.) s a pesti Vígbe (1987. szeptember 25.), a közös színrevitel megállapodása szerinti kőszínházba. Sütő a naplójában ír arról is: Sík Ferenccel nem tudott szót váltani a próbák során, ha fölvette valamelyikük

a telefont (egyik vagy másik oldalon), rögtön megszakadt a vonal. 1987 augusztusában jegyzi fel Sütő a naplójában: „Prüszköl, fenyegetőzik változatlanul *Az álomkommandó* magyarországi és román engedély nélküli előadása miatt a bukaresti Jogvédő Iroda, a minisztérium, a párt KB-nak illetékes osztálya. Sugallatokat kapok: tiltsam le a drámát, vagy legalább annyit tegyek közzé a sajtóban, hogy „tudtom nélkül" vitték színpadra. Az sem baj, ha tovább játsszák a darabot. Csak annyit mondjak: »Nem tehetek róla.« Csakhogy az egyszer megszerzett írói függetlenséget elveszíteni nem lehet. Cserbenhagyni sem. Ki az, ki az úton hagyja gyermekét, anyját?"

A honi, marosvásárhelyi társulat 1991-ben vállalkozik csak a bemutatóra, a marosvásárhelyi *Látó* 1990 márciusában közölte a művet.

Igaz, volt 1987-es kísérlet is a bemutatásra: „Dan A. román rendező, aki színpadi munkáim iránt mindig komolyan, tehát nem puszta udvariasságból érdeklődött: most azt mondja, hogy *Az álomkommandó* című drámámat szeretné színre vinni a helyi magyar tagozat előadásában. Kérése, hogy a szöveget fordíttassam le románra. Minek? Hogy a kontrollszervek elolvashassák. A színház igazgatója, a megyei pártbizottság, kultúrbizottság, aztán az illetékes minisztérium stb. Mondom: ilyesmire nem vagyok fölkészülve, nem tartok házi műfordítót, aki a munkáimat magyarul szót sem értő cenzorok szavára lefordítsa. Ezt Dan megérti, de nyilván nem tehet róla, hogy ennyire megszigorították az ellenőrzést. Azt is szóvá teszem, hogy vajon miként vetemedhet valaki magyar színházi együttes igazgatására, ha nem tud magyarul! Nem abszurdum ez? Képtelenség, de hány van ilyen? Ki tudná számba venni? A mitológia dolgozik: a magyarok bevonultak ide Ázsiából, és nem akarják tudomásul venni, hogy a 2050 éves román állam keretében minden közügyet csak románul lehet intézni" (*Heródes napjai*).

Amint említettük, a kálváriás út, a romániai közlési, színreviteli vonakodás, azaz a teljes ellenállás sejteti: a holokauszttéma önmagában aligha lett volna a tiltás oka Romániában; az általában esztétikai köntösben feszengő nyers pártpolitika neuralgikus reakciója a dráma másféle üzeneteire vonatkozott. Arra, amit a romániai rendszerváltozás, a diktátori bukás utáni 1991-es vásárhelyi premier műsorfüzetében az író úgy mond: „drámám időszerűsége nem múlt el létrejöttének történelmi idejével. Nem múlhatott el, mert mindennapos jelenség – mint például az emberi szabadság lábbal tiprása – nem föltétlenül napi jelenség. Mi több: korszakok jönnek és mennek – a megaláztatás pedig marad, a sovén gyűlölet tartósan garázdálkodik. Meddig vajon? Az álomkommandó erre a kérdésre is választ keres kényszerű megalkuvások, véres lázadások, álmok és remények örök hullámzásában."

Az auschwitzi tragédia történelmi ideje, mint az elbeszélt dráma jelölt cselekményideje mellett tehát a mű második rétegében a megírás „történelmi idejének", a romániai diktatúra bizonyos jelenségeinek, megnyilvánulási formáinak tükre-kifejezője is, innen a hektikus fogadtatás. S hogy 1991-ben még a „sovén gyűlölet" garázdálkodásairól szólhat az író, a vásárhelyi, 1990-es, márciusi pog-

rom, a Fekete március után joggal és okkal, jelzi a diktatúradöntés katasztrofális politikai kétszínűségét, álságát, hamisságát.

A mű tehát sokfelé mutató jelzéseket rétegez egymásra: a jelenkor végtelenségébe tágítva (Ablonczy László). Minden kezdetben ott szunnyad a vég is, írja Sütő, a nemzeti előítéletek vérmítoszától már nem áll messze a másodrendű népek fölöslegességének tana. Az emberi megaláztatás, a faji üldözés „egyetemleges bűn", „metafizikai bűn", de épp ily egyetemleges, univerzális az áldozatiság is, tehát rangsorolásra, privilegizálásra alkalmatlan (Bertha Zoltán). A faji fensőbbségtudat minden időben, minden megnyilvánulási formájában, minden elemében az emberre törő hatalmi bűn, s bár kezdettől korcs kísérője az emberi civilizáció korszakainak, szívóssága kiirthatatlanná teszi: s amíg a glóbusz más és más pontján folyvást tobzódnak, Sütő fogalmazásában, a „fajiság és az erő megszállottjai", sohasem merülhet feledésbe Auschwitz „bestialitása". A „felsőbbrendűség farkasüvöltése".

A drámaszületés közvetlen kiváltó élménye, kanyarodjunk vissza a megrázó turistaúthoz, persze valóban a „Halál-Antarktisszal" való közvetlen találkozás.

Írószövetségi küldöttként Sütő András részt vett az 1955-ös Varsói Világifjúsági Találkozón, ennek történetét 1960-ban írja meg a *Varsó-Auschwitz* című kisesszében. Nem is a Páskándi-féle abszurdoid, hanem maga a tömény létabszurd: a jelenlevők fakultatív programok között is válogathattak, úgymint: „lányok napja, táncverseny, zsákfutás, karnevál és – kirándulás Auschwitzba", Sütő az utóbbit választja. Rozsdás sínpár vezeti a tábor felé: de ez már a használatlanság, a „béke rozsdája". Kéményerdőt, fekete barakktábort, kavicsos ösvényeket, szögesdrótkerítést lát, de ezek csak kellékek, a „hajdani pokol mélyébe" legföljebb Vergilius kalauzolhatná, véli. „Az olvasmányaimból ismert Szörny úgy hever most itt, veszélytelenül, akár egy elejtett ősállat. Meg lehet érinteni az agyarát, csülkeit, besétálhatunk a kihűlt gyomrába. Jónás utazása a cethal hasában ennek valaminő elősejtelme lehetett… Ami itt négy esztendő alatt (1940–44) lezajlott: arra nincs látomás János Jelenéseiben sem. Biblikus méretű legendaköre föltehetőleg ezután fog kialakulni. A XX. századnak e nagyrészt titokban lezajlott drámája összegezőre vár. Addig itt valaki szájmuzsikán játszik." Az idegenvezető „fesztelen" és precíz: „ez itt, kérem, egy akasztófa". Sütő megszámolja: legalább tizenhat „férőhelyes". „Az épen maradt krematórium csinos villaház benyomását kelti. Az előterében gonddal kiképzett virágoskertecske, karcsú oszlopokkal, görögös vázákkal. Az ablakon kovácsoltvas rács, finom hajlításban. Az ember azt gondolná: a Bach család muzsikál odabent. Első helyiség: a vetkőzőszoba. Természetesen a fürdés végett." Két vörös téglás épületet is lát az író, közöttük egy másik kivégzőhely: a golyóra ítélteké. „A földnek itt alvadtvér-színe van. A fal mentén betoncsatornát húztak az elfolyó friss vérnek. Mi mindennel össze nem békül a Rend és Tisztaság fogalma! Meg a jó Ízlés, a Stílus." S ott vannak az égetőkemencék, „két pár sín vezet a kemencék szájáig; itt rostokolnak most is a hullaszállító kocsik".

Ez a pokolbéli helyszín elevenedik meg *Az álomkommandó*ban, Sütő drámadíszlete mögött a láger egykori valósága füstölög. Íme, a szerzői utasítás a díszleteket-jelmezeket illetően: „Színház a színházban. A színpadkép mindvégig Auschwitz, az ismert és ijesztő elemeivel: halálfejes figyelmeztető táblával ellátott, magasfeszültségű szögesdrótkerítés, a vaskapu a hírhedt felirattat: Arbeit macht frei! Krematórium, hatalmas, négyszögletű kéménye piros téglából építve. Őrtornyok. A krematórium bejáratánál virágágyás, a kéményen futórózsa. Oldalt a háttérben barakktábor részlete és minden egyéb, ami Auschwitzra jellemző lehet: kivégzőhely, akasztófa. Ez utóbbira valamelyik tréfás színész feliratot akasztott föl: SZÓLÁSSZABADSÁG.

A díszlettervező szabadon építheti föl magának az iszonyat országát – ha meg nem hamisítja a tényeket. Kötelező ugyanis: Auschwitznak – Auschwitzra kell emlékeztetnie.

A játék színterei: 1. A boncterem, márványkő lappal borított boncasztal. Íróasztal, szék, mosdókagylók, könyvszekrény. A boncteremben láthatók azok a hatalmas ládák, melyekben a Berlinbe küldendő csontvázakat tárolták ezzel a felirattal: Berlin-Dahlen – Kriegsmaterial – Dringend. – Sürgős, hadi fontosságú anyag. A falon Hitler képe. Fényképezéshez szükséges fölszerelés reflektorokkal, vetítővászon. 2. Dr. M. dolgozó- és alkalmi pihenőszobája. Ágy, íróasztal, telefon, fotel, a falon ikerlányok fölnagyított aktfotói. 3. A boncterem és dr. M. szobája előtt: lépcsősor, betonozott tér, mely kétoldalt kinyílik; a lázadó sonderesek harcainak, lótás-futásainak színtere. Tujafenyők is lehetnek, mert voltak. Az ablakokon kovácsoltvas rács, színes moszkitóháló. Robi kivételével a sonderesek nem hordanak csíkos rabruhát. Közismert, hogy az elégetett deportáltak ruházatából öltözködtek, ételükből, italukból fogyaszthattak, SS-juttatás révén. A függöny fölmenetele előtt távoli, majd közeli mozdonykürt hangja hallik, azután a pályaudvarra befutó vonat kerekeinek csattogása. Marhavagonok ajtainak csikorgása, vérebek ugatása, férfiak, nők, gyerekek egymást kereső kiáltása: „Krisztina! Robi! Manó!" Katonák parancsszavai: »Alles heraus! Alles dort lassen! Zwillinge, die Zwillinge vorwärts!«

A terem elsötétül. Egy szál hegedű hangján a sonderes dal nyitómotívumai. És akár egy metronóm: az őrhelyen fel- és alá sétáló SS-őr csizmájának kopogása."

A szerzői utasítás önmagában teljes értékű része a drámának: szó sincs a műfaji gyakorlat szerint általános szikár, tárgyilagos utasításokról, a díszletkép leírása megrendítő és megrendült vallomás, intelem, vádirat.

A dráma azonban a két cselekménynszinten s történésidőben, a színház a színházban, játék a játékban pirandellói dramaturgiai helyzetében egybeölti az auschwitzi múlt s az elbeszélt jelen történéseinek szálait: a bűn a múlttól a jelenig terjeszkedik. Finomulva, de nemzetek, emberi közösségek szelekcióját, megkülönböztetését, a politikai hatalom mindenhatóságát jelezve. Az első szint a lágertörténet, az abszurd abszurdja: a többek között az ikrekkel kísérletező lágerorvos, dr. M., aki az áldozatok csontjainak vizsgálata révén hirdeti, hogy eleve degenerált emberek gyűjtőhelye a láger, s ahogy erről szó volt föntebb: egy

fiú-lány ikerpár apjától, Manótól, cserébe a gyerekek életérét, álmokat kap. Az apa „álomboltosként" szállítja a rémületben-reményben kitalált történeteket, melyek a lelki ikerkapcsolat genetikai mélységeit hivatottak bizonyítani. S hordja a meséket akkor is, amikor a fiút, Manó tudtán kívül, már megölték, csontjait kifőzték, további vizsgálatok végett szállításra bedobozolták. S megölték a lányt is, hiába adta oda a testét is a gyilkosának. Színház a színházban itt is: mert dr. M. pontosan tudja, hogy az apa hazudik, az álomi történetek az ő rettegő képzeletének a szüleményei: s élvezi a játékot. Hátborzongató, irracionális, elképzelhetetlen a dráma alaptörténete, mondhatnánk: a mű túlnyomórészt reális, történelmi kutatásokat is felmutató eseményközege nem tudja befogadni az író elszabadult képzeletének metaforáit. De mégis: ha Auschwitz túl van a képzelet határán, az elképzelhetetlen is megfér benne.

Az apa nem tudja megmenteni a gyermekeit: a darab első címe (Ablonczy László hívja fel erre a figyelmet *Nehéz álom* című Sütő-monográfiájában), „felfokozott és személyes vallomásként" is értelmezhetően: „Bocsáss meg nekem, fiam!" A második drámaszint pontosítja-magyarázza ezt a címötletet. Az Auschwitz-dráma színházi próbáinak helyszínén és jelenidejében vagyunk, a Manót, az apát játszó színész, Hoffmann Juliusz, Auschwitzból hazakerült színész-drámaíró, saját művében szerepel, s a belügyi kommandósok elől rejtegeti-védi, jelmezbe bújtatva, a fiát – akire korábbi, kiskorúként s kisebbségi magyarként elkövetett rendbontásért, nagykorúvá válása után, a jelenben tehát, börtön várna. Dr. M., szerepében Frank Aurél, amúgy a színház igazgatója, nem is titkoltan besúgó, feljelenti, jóakaratból, mondja, megelőzendő egy újabb rendbontást, a börtön elől épp a színházban bujkáló fiút. Aki a próbát megtekinteni óhajtó Elnök úrnak, színpadi szövegébe építve, fölkiabálná a kegyelmi kérvényét. Tomit végül elfogják a belügyérek, pisztolydörrenés: s hogy a fiú él vagy hal, a kérdést egy süvöltő mentőautó hagyja megválaszolatlanul. Manó pedig, aki a dráma lágertörténetében nem mer rálőni a fiát és a lányát elpusztító lágerorvosra, Hoffmann Juliuszként a kellékpisztolynak vélt fegyverrel felindultságában rálő a fiát följelentő igazgatóra, Frank Aurélra. „A szavak megváltó erejében bíztam", mondja, íróként a „szárnyas szó isteni erejében". De a puszta szó: „hiú remény". Csak „siralmas szolgaság". Nem lehet folyton Istenre bízni a cselekvést. De ha a „játékfegyverek" közé valóságosak keverednek: az „szégyen és gyalázat. Szégyen… szégyen… és gyalázat."

Mert az a valódi pisztoly rejtélyes módon kerül a kellékfegyverek közé, vélhetően épp a belügyérek által. Egyfelől tehát a fegyver, távlataiban a hatalom számára riasztó jövőképet villantva föl, a saját gazdája ellen is fordulhat (Elek Tibor). Másrészt a rejtély világossá teheti, hogy a hatalom kreálta bűn hogyan csap le a vétlen áldozatra. Nincs egyértelmű drámai katarzis, a mű a kétségbeesés zokogó-hebegő töredékmondataival zárul.

E második drámaszint politikai-társadalmi utalásainak jelzésként: a besúgó színházigazgató modellalakjában sejthetően az *Igaz Szó* egykori főszerkesztő-besúgó Hajdú Győzője (is) rejlik, a lágert túlélő színész-rendező-író, Hoffmann

Juliusz szellemalakja mögött pedig, életútbeli jelzések alapján, egy másik ismerőst is fölfedezhetünk, legalábbis gyaníthatunk. Azt a színházi embert, művészt, akit 1944 májusában, 19 éves korában, a szüleivel, két kisöccsével Auschwitzba vonatoztatnak, hogy két évvel később egymaga vergődjék haza, s a végelgyengülés állapotából csak egy véletlenszerűen megkapott C-vitamin injekció hozza vissza. S akiben a halálközelség, az átélt rettenet nem a gyűlöletet, a világ- és emberutálatot, nem a bosszúvágyat ébresztette föl, hanem az empátiát mélyítette el. Koporsójánál, Harag György sírjánál, a marosvásárhelyi zsidó temetőben, 1985-ben, Sütő András beszélt, drámáinak legihletettebb rendezőjétől búcsúzott: „Zsidóként magyar nacionalistának tartották. A magyar színházművészet nagyjaként numerus clausus alá vetett zsidónak nyilvánították" (*Erdélyi változatlanságok*), temetésén nyüzsögtek a Securitate gyászolónak öltözött emberei, Harag György holtában is összehozott magyart, románt, zsidót, nekrológját „Koppándi Sándor bukaresti cenzorunk (bizonyára főnökének parancsa szerint) kidobta lapunkból. (Az *Új Élet* című marosvásárhelyi lapra utal itt Sütő.) Indoklás: ünnepi szakaszba lépett az ország. Most húsz esztendeje, hogy Nicolae Ceauşescu elvtársat a párt főtitkárává választották (1965–1985). Ilyen időben tehát a nagy örömre való tekintettel nem lehet temetni, szomorkodni."

Az álomkomandó mögöttes forrástereiben azonban nem csupán az az auschwitzi nagy utazás szerepel. Hogy a dráma hátterében még milyen nyomasztó tapasztalásokat őriz az életmű, arról egy évtizedekkel korábban, 1957-ben született esszé, a *Fekete rózsák* is vall.

A kép ott van *Az álomkommandó*ban is: ott borzongató díszletelemként, mint a krematórium tornyára futó, tehát füsttől feketedett rózsa, a *Varsó-Auschwitz* esszében egy lerombolt krematórium helyén nyílnak e virágok, buján, életerősen. *A fekete rózsák* című esszé pedig 1944 szeptemberének története, s a pár hónappal későbbi újratemetésé.

Szeptember 16-án éjjel magyar csendőrtisztek, egy zilahi század, a Pusztakamarás melletti Sóskúti erdőben több mint száz előzőleg begyűjtött zsidó embert lőttek a maguknak ásatott árkokba. „Az árok, amit… a közeli Sármásról átvezényelt áldozataikkal ásattak, mély nem lehetett; nyomát sem látom. Sietős volt a visszavonulás. A sebtiben elkapartak keze-lába, némelyiknek a fél arca takaratlan maradt… A fajgyűlölet torkolattüze kezdetben épp oly távoli és ellenőrizhetetlen Rém volt, akár a Vezúv vagy a hétfejű sárkány. 1944 őszutóján a sóskúti erdőcskéből a megkülönböztetés elve – végső megnyilatkozási formájában – egész temetőnyi áldozattal, hullabűz-felhőben lépett ki a szemünk elé, s rakta föl az oldalra fehér sírköveit." Az oszló tetemeket a pusztakamarásiakkal temetették újra a szemközti legelőn. Az újabb kutatások tükrében, ezeket Sütő maga is ismerte már, még tragikusabb a kép: a sóskúti mészárlás után a csendőrök Lánczi százados vezetésével a környék falvaiban keresgéltek további zsidók után. A razziák során még körülbelül negyven embert gyűjtöttek össze Kissármáson. Őket is ki akarták végezni, ezt azonban Lánczi felettese, Újházi al-

ezredes megakadályozta. A zsidó lakosság kivégzésével egy időben a magyar csapatok letartóztatták a község román elitjének tagjait is, köztük papokat, orvost, ügyvédet, rendőrt és községi elöljárókat. A történetet Sütő megírja a dráma, *Az álomkomandó* kísérőszövegében is.

A sármási tragédiát Sütő egykori, marosvásárhelyi *Új Élet*-beli szerkesztőségi munkatársa, a fotóriporter-újságíró, Erdélyi Lajos is megírta (Sármás, Arad 1944. szeptember. *Múlt és Jövő,* 2004, 4. sz.): „A Sármáson élő, illetve a közeli falvakból oda, kényszerlakhelyre betelepített zsidók tudatában lehettek annak, miféle veszély fenyegeti őket 1944. augusztus 23. után. Okuk volt attól félni, hogy az Észak-Erdélyben állomásozó magyar csapatok behatolnak román területre. Ahogyan ez meg is történt. Pénteken, szeptember 1-jén a rabbi már riaszthatta híveit: meneküljön mindenki, aki teheti. Bár törvény tiltja, hogy szombaton utazzanak, felmenti őket a tilalom áthágásának bűne alól. Ne gondoljanak otthagyott vagyonra, pénzre – az életükről van szó. Közel kétszáz lelket számolt a közösség. Alig tizenöten hallgattak a figyelmeztetésre. Később a Ludas irányába tartó helyi vonat már tele volt menekülőkkel. Román értelmiségiekkel, tisztviselőkkel, zsidó családokkal. A közeli Mezőméhes állomásán feltartóztatták a szerelvényt. Magas rangú román katonatiszt közölte a menekülőkkel: térjenek vissza otthonukba, a hadvezetés kellő erőket mozgósított, hogy visszaverjék a támadókat. Harmadnapra Sármásra bevonult a magyar honvédség. További két nap múltán követte őket egy csendőrosztag. A zsidók lakásait sárga csillaggal jelölték meg – ahonnét azután egy „gyűjtőtábornak" nevezett roskadozó fabarakkba bezsúfoltak l26 zsidót. A foglyokat kínozták, a fiatal lányokat megbecstelenítették – mindez szeptember 16-áig tartott. Akkor 14 ökrös szekérrel elszállították őket a Sóskútnak nevezett domboldal lábához, Moiceanu erdőőr házának kertjébe. Délután kiválasztottak közülük mintegy húsz erősnek tűnő férfit, felvezették a sóskúti domboldal, a vizenyős legelő oldalára, két gödröt ásattak – egyenként tíz méter hosszúságban, 2,5 méter szélességben. Estefelé a völgyben maradottaknak le kellett vetkőzniük, alsóruhában, lámpások fényénél hajtották fel őket a gödrökhöz. 52 asszonyt, 31 férfit, 43 gyermeket. Éjfél után kezdődött el a mészárlás. Az exhumálásra, újratemetésre öt hónappal később, 1945. február végén került sor. A feltárást Emil Puscasiu kapitány, a kolozsvári csendőrlégió parancsnoka, illetve Matatias Carp ügyvéd, a Zsidó Hitközségek Federációjának küldötte irányításával végezte a kijelölt bizottság. Felszólították a környező falvak munkaképes lakóit, segédkezzenek a tömegsírok feltárásban. Többeket agyonvertek, néhány gyermeken semmiféle külsérelmi nyomot nem lehetett felfedezni. Ezeket élve temették be. Léwi Izsák és felesége, Hana, egymást átölelve feküdtek a sírban. Ernszter Júlia közelében nyugodott (nyugodott?) a férje, Ernszter Adolf, ölében, karjai közé szorítva a kétéves kislányát, Rózsikát. Őket az újratemetés alkalmával egyazon koporsóba helyezték – így a 126 áldozat mínusz egy sírban nyugszik. A temetési szertartást celebráló helybéli rabbi, Hőnig Ignác feleségét és három lányát temette – de egyikőjüket sem tudták azonosítani."

Sütő András. Fotó: Sipos Géza, 1979.

A történet felidézésében Sütő András édesapja is segített: „1988 februárjában főszerkesztőm, Sütő András hívott telefonon: »Laló, most van itt nálunk Dóczi doktor. Édesapámat vizsgálja. Ha végez vele, gondolom, egy félóra múlva, jöhetnél. Ma igen jó állapotban van, beszédes kedvében. Talán sikerül elmondatni vele a történeteit.« Alig ismertem rá a mély karosszékben süppedő, lábát kis zsámolyon pihentető Sütő bácsira. Valamikor róla készítettem egyik kedves, kiállításokra küldött portrémat… Most szégyelltem, hogy miért is erőszakoltam ezt a kései interjút. Sütő András segített a beszélgetésben. Apja füléhez hajolva, kiabálva faggatta emlékei felől az öreget. […]

Sütő András: Arról mondjon valamit, amikor összegyűjtötték magukat, hogy Sóskúton kiássák a legyilkolt zsidókat.

Id. Sütő András: Igen. Engem nem gyűjtöttek be, mert én éppen bementem Kolozsvárra. Amikor visszaérkeztem Mócsra, akkor állt ott meg három vagy négy autóbusz, tele zsidókkal. Jöttek, hogy ássák ki a tömegsírokból a legyilkoltakat Akkor hajtották ki az egész környéket, segíteni. A sármásiakat, mó-

csiakat, kamarásiakat. Ott az egyik ásott, a másik segített lehordani a holttesteket. Mert ezeket ott a hegy tetején ölték meg, temették el. Nem lent! Úgy történt, hogy amikor összegyűjtötték a zsidókat, Sármásról szekéren vitték őket. Az országút mentén tették le őket… Éjszaka, tizenkettőkor gyilkolták le… Fent, a hegytetőn megásatták a két sírt, egy kisebbet és egy nagyobbat. Készen ki volt ásva a sír, odaállították őket a szélére. Még ott lent, az út mentén mindenkit levetkőztettek, úgy vitték fel őket a dombra, csurdén. Odaállították őket a gödrök mellé, gépfegyverrel lelőtték. Az egyik gödör mellett, a dombtető alatt, egy fiatal zsidó szerencsésen kiugrott, elmenekült. Átment a dombon, úgy csurdén, ahogy volt. Ott a domb alatt volt egy juhász, juhokkal. Szegény zsidó odament, a juhok közé. Attól félt, hátha fogják keresni, de nem keresték. Ott volt éjjel-nappal a juhok között. Amikor bejöttek az oroszok, akkor mindjárt jelentkezett. Elvitték Kolozsvárra, nagy ember lett.

Erdélyi Lajos: Hogy hívták a juhászt?

Id. Sütő András: Az kamarási volt, de a juhokkal a domb közelében a fia tartózkodott. Na, hogy is hívták? Ion… miféle Ionnak hívták a juhászt? Az ember bent lakott a faluban, a fia volt a juhokkal.

Sütő András: Ez volt az egyetlen ember, aki megmenekült, ez volt a szemtanú. Na, Tata, igyon egy kis konyakot, jót tesz a szívének…

A konyak nem segített, Sütő bácsit kimerítette a beszélgetés. A fia unszolására még mesélt, jobbára a környékbeli zsidók sorsáról, a háború éveinek történéseiről, de visszaemlékezéseinek időrendje összezavarodott. Az állítólagosan megmenekült fiatal zsidóról a környék máig regél, de a dokumentumok, jegyzőkönyvek tényszerűen nem szólnak róla."

A 2005-ös *Bertalan-éj a lelkünkön* című Sütő-esszé is visszaidézi a hajdani tragédiát: „Hatvan év után is eleven fájdalom ama Holt-tengeri Bertalan-éjnek az emléke. Ordas idők mélyén kutatva tűnődik bennünk lélek és lelkiösmeret. Emberekkel, emberlakta helyen fényes nappal is, éjszakákon is miként történhetett ily borzalmas embertelenség? Sok a válasz, még több a gyötrelmes önvizsgálat. Ami megtörtént: az égre kiált föl az idők végezetéig." Székely Ferenc, az író unokaöccse arról is ír 2014 szeptemberében a marosvásárhelyi *Népújság* hasábjain, hogy 2006. március 8-án Sütő András – ekkor már halálos beteg, fél év múlva halott – a marosvásárhelyi Barabási Győző filmoperatőrrel, a Duna tv-stúdió helyi vezetőjével elviteti magát Pusztakamarásra. Illetve csak a zsidó temetőig, onnan még két kilométernyire fekszik a szülőfalu. Oda már be sem megy az író, a Sóskúti-völgyben megállnak. Barabás szerint Sütő csak állt a temetőkerítés mellett, s egy „valamikori pusztakamarási gyermekkori emlék foszlányait próbálta elmesélni útitársainak, amit átélt, aminek részese volt…"

Az álomkommandó más történeteket is magába olvaszt.

Sütő úgy mondja, az Auschwitz-dráma megírásához a „szülőfalu küldött" mentőövet: „borzongató élményt a képzelet szárnya alá". Mert Manó úr létezett, nem úgy, nem olyannak, mint a drámában, nem boncsegéd volt, de ezzel a névvel élte jólelkű boltos életét a faluban: csendőrök hajtották ki őt és a családját

a házukból és az „álomboltocskából", soha vissza nem térésre. A fakultatív kirándulás lágerében, a tonnányi női haj láttán felvillan az íróban az emlék, a kép: a legkisebb Manó-lány, Éva szőke varkocsa. „Megragadom, a szőke fejecske kacagva ellenkezik, majd hirtelen felém fordul, s két pufók kéz markol a hajamba: »Hagyj engem, ne macerálj!« A kislány – Éva – futásnak eredt, bemenekült a sütőkemencébe. Nem akart onnan kijönni, azt mondta, jó kenyérillat van. Csupa korom volt, amikor az anyja kizavarta. Mosdás, csomagolás, indulásra készen a lószekér. Összecsődült az utca népe: hova viszik Manó úrékat? Ó, csak ide a közelbe, népszámlálás végett. Nemsokára visszatérnek. Vitték a fűszeresbolt maradványait, a kötőtűket, az almareszelőt. Manó úr, aki engem – valahányszor egy tojással egy pakli dohányért megjelentem – következetesen kisasszonynak szólított, két szem cukorkát nyomott a markomba. Ezúttal nem kellett tojást adnom érte. A gyerekek – Jajnala, Bubala, Gittala, Éva – a nagy utazás várható izgalmainak pírjával az arcukon sorra elbúcsúztak tőlünk. »Hát, szervusz, Éva!« Nagyosan kezet fogtunk, majd félszegen megcsókoltuk egymást. Egy porcelánkcsésze darabokra törött a földön. Mikor a szekér elment, összeszedegettem a színes cserepeket. Egyiken madár volt: a gyermekkorom."

Az életmű számtalan helyén fölbukkan Manó úr s az erdélyi, kamarási holokauszt története, naplójegyzetekben, esszékben, publicisztikai írásokban, naplóregényben (*Anyám könnyű álmot ígér, Négyfelvonásos dráma, Muszáj visszafordulnom, Heródes napjai).*

Sütő drámahősei magatartásváltozatokat testesítenek meg. Akció és reakció, állítás és cáfolat cselekvési-fogalmi dualitásában formálódik az alakok vélt vagy valós igazsága, teljesedik ki az írói eszmerendszer. *Az álomkommandó* lágertörténetéből hiányzik ez a dualitás: mert itt a hatalom abszolút birtokosa minden helyzetnek, döntésnek, az életnek. A lágerlakók nem ellenfelei a lágerhatalomnak, eszmecserére semmiféle mód, lehetőség nincs, a lázadás kimenetele egyértelmű, a kétségek nélküli felsőbbrendűség-tudat a deportáltakat, kártékony alsóbbrendűségük okán, szükségképpen tartja elpusztítandónak. A lövés lehetősége csupán szimbolikus. A hely és a helyzet iszonyata, írja Sütő, kezdetben „még azokban sem lehet teljes, akik a foglyai voltak". Ahol *Az álomkommandó* alakjai éltek és haltak, az valóban a „Halál-Antarktisz hósivataga".

De a mű második rétege, cselekményszintje épp ilyen katarzis nélküli: „Bizakodom abban, hogy az *Álomkommandó* problematikájának egyes motívumai el fognak avulni – írta Sütő. „…Az álomkommandó-ban az álom és valóság konfliktusa sem meghatározott, időhöz kötött" (i. m: Sárkány alszik veled, „Fűszálviták", remények, betiltott darabok. *Film, Színház, Muzsika,* 1989. május 6., Ablonczy László interjúja a szerzővel). A mű „egyes motívumai" csakugyan elavultak, a diktatórikus hatalmi agresszivitás tünetegyüttese ugyanakkor új s új elemekkel bővülve az abnormitás, a legyőzhetetlen emberi silányság és gőg új s újabb változatait mutatja föl. A reményre mindig szükség van, Sütőből a legdurvább emberi gazság sem tudta kiirtani, értjük és egyetértünk vele: mert hiszen a bizakodás sem meghatározott, véges időhöz van kötve.